

Apoloji ile Sosyoloji Arasında Din Sosyolojisi Kitapları

Sociology of Religion Textbooks Between Apology and Sociology

Behram Hasanov

Doç. Dr., Bayburt Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Din Sosyolojisi Ana Bilim Dalı,
Bayburt, Türkiye,
behram79@hotmail.com
<https://ror.org/050ed7z50>

Öz: Bu makale, Türkiye’deki “İlahiyat” ve “İslami İlimler” fakültelerinde yaygın olarak okutulan üç din sosyolojisi ders kitabını içerik analizi yöntemiyle inceleyerek, bu eserlerde sosyolojik analiz ile teolojik savunular arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğu ve bu ilişkinin din sosyolojisinin bilimsel çerçevesiyle ne derece örtüştüğünü ele almaktadır. Çalışmada, bu kitaplarda İslam’a yönelik apolojetik eğilimlerin yaygın olduğu ve sosyolojik analiz ile teolojik savunular arasındaki sınırların belirsizleştiği tespit edilmiştir. Araştırma, ders kitaplarında öne çıkan iki ana temayı analiz etmektedir: (1) İslam’ın olumlu bir anlatısını oluşturma ve (2) kutsal ve akademik otoritelere dayalı savunuculuk yapma. İlk temada, İslam’ın çağdaş değerlerle uyumlu olduğu vurgulanmış, ayrıca İslam’la ilgili olumlu örnekler öne çıkarılarak, olumsuz veya tartışmalı örneklerden kaçınıldığı görülmüştür. Aynı zamanda Müslüman toplumlarda olumsuz örneklerin İslam ile ilişkilendirilmesine karşı savunular geliştirildiği ve diğer dinlerle yapılan karşılaştırmalarda İslam’ın olumlu yönlerinin vurgulandığı tespit edilmiştir. İkinci tema çerçevesinde, İslam’ın savunusunun kutsal metinler ve Batılı sosyal bilimcilerin olumlu değerlendirmeleriyle temellendirildiği belirlenmiştir. Ampirik veriler ve sosyolojik yöntemler yerine kutsal metinlere doğrudan referans verildiği, Batılı sosyal bilimcilerin İslam’a dair olumlu görüşlerinin seçici biçimde aktarıldığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak, incelenen ders kitaplarının sosyolojinin metodolojik ilkelerini ihlal ettiği ve dinsel bir savunma söylemi ürettiği saptanmıştır. Çalışma, Türkiye’de din sosyolojisi literatürünün bilimsel tarafsızlık temelinde yeniden değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Sosyoloji ve Teoloji, Ders Kitapları, Apoloji, Metodoloji.

Geliş Tarihi/Received: 10.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 14.05.2025
Yayınlanma Tarihi/ Available Online:
15.06.2025

Abstract: This article analyzes three sociology of religion textbooks commonly taught in the faculties of “Theology” and “Islamic Sciences” in Turkey through content analysis to examine how the relationship between sociological analysis and theological arguments is established in these works and to what extent this relationship overlaps with the scientific framework of sociology of religion. The study finds that apologetic tendencies towards Islam are common in these textbooks and that the boundaries between sociological analysis and theological arguments are blurred. The study analyzes two prominent themes in the textbooks: (1) constructing a positive narrative of Islam and (2) advocacy based on sacred and academic authorities. The first theme emphasized that Islam is compatible with contemporary values and emphasized positive examples of Islam and avoided negative or controversial examples. At the same time, it was also found that Muslim societies advocated against the association of negative examples with Islam and emphasized the positive aspects of Islam in comparison with other religions. Within the framework of the second theme, it was determined that the defense of Islam was based on sacred texts and positive evaluations of Western social scientists. Instead of empirical data and sociological methods, direct reference was made to sacred texts, and the positive views of Western social scientists on Islam were selectively conveyed. As a result, the textbooks examined violate the methodological principles of sociology and produce a religious defense discourse. The study emphasizes that the sociology of religion literature in Türkiye should be re-evaluated based on scientific objectivity.

Keywords: Sociology of Religion, Sociology and Theology, Textbooks, Apology, Methodology.

Giriş

Sosyolojinin dini incelerken benimsediği yaklaşım, yaşanan tartışmalar sonucunda günümüze kadar önemli değişimler geçirmiştir. Başlangıçta bilimsellik adına ateist bir yaklaşım benimsenmiş, dinin metafizik kaynağına ilişkin teolojinin savunusu kesin bir dille reddedilmiştir. Bunun en önemli yansımalarından biri dinin toplumsal kökenine ilişkin ortaya çıkan kapsamlı literatür olmuştur. Bu bağlamda, Auguste Comte dini insanlığın entelektüel çocukluk döneminin bir özelliği, Durkheim toplumun kendini yüceltmesinin bir ifadesi olarak görürken, Marx bütün bilinç türleri gibi dinin de toplumsal koşulların bir ürünü olduğunu iddia etmiştir.¹ Diğer taraftan Comte, pozitivist çizgisi doğrultusunda Katolikliği sert biçimde eleştirirken, kendi sistemine uygun şekilde “insanlık dini” olarak adlandırdığı yeni bir din tasarımı önermiştir. Max Weber ise Hristiyanlığı, özellikle de Protestanlık mezhebi üzerinden merkeze alan bir yaklaşım benimsemiş; bu mezhebin kapitalist gelişmeyle olan ilişkisini diğer dinlerle karşılaştırarak Hristiyanlık lehine belirgin bir çerçeve sunmuştur.²

1960’lı-70’li yıllardan itibaren, özellikle de pozitivist bilimsel kesinlik, değerden bağımsız olma vb. iddialarının eleştirilmesi ve güç kaybetmesi ile birlikte, sosyologlar dine ilişkin katı normatif yaklaşımlarını giderek yumuşatmıştır. Örneğin, Peter Berger 1967 yılında yayınlanan *Kutsal Şemsiye* kitabında “metodolojik ateizm” olarak isimlendirdiği “gerçekliğin dini tanımlarının nihai statüsünü sıkı bir şekilde parantez içine” alan bir yaklaşım benimsediğini fakat bunun kesinlikle özsel anlamda bir ateizm olmadığını vurguladı.³ Berger “metodolojik ateizm” kavramını sosyolojinin sadece ampirik olarak ulaşılabilir olanla ilgilendiğini ifade etmek için öne sürmektaydı. Bir sosyolog dinin sadece beşerî boyutuyla ilgilenir fakat bu, diğer boyutları zorunlu olarak reddettiği anlamına gelmez. Berger’in kendi ifadesiyle söylersek, “...dinin insani bir yansıma olduğunu söylemek, yansıtılan anlamların insandan bağımsız nihai bir statüye sahip olabileceği olasılığını mantıksal olarak imkânsız kılmaz.”⁴ Aynı yıllarda Robert Bellah “sembolik gerçekçilik” adını verdiği yaklaşımı bağlamında dinin “*sui generis* bir gerçeklik” olduğunu ve dine ilişkin “tüm indirgemeciliklerin terk edilmesi gerektiği”ni⁵ yazmaktaydı. Bellah da Berger’e benzer şekilde sosyolojinin din üzerine yaptığı incelemelerin, gerçekliğin rasyonel kurallar çerçevesinde kalarak ulaşılan bir boyutu ile ilgili olduğunu ifade etmekteydi: “Bilimsel çalışmanın temeli olarak Aydınlanma rasyonalizmine bağlı kalırken ve araştırmalarımızla ilgili olarak onun kanonlarını kabul ederken, yine de bunun gerçekliğe giden yollardan yalnızca biri olduğunu biliyoruz.”⁶ Birkaç yıl sonra tartışmaya katılan Robin Gill, din sosyolojisinin metodolojik nedenlerle bir “sanki” (as if) yaklaşımı benimsemek zorunda olduğunu savunur. Ona göre, dini inceleyen sosyologlar -buna inanmak zorunda olmasalar da- “tüm insan etkileşimlerinin sanki toplumsal belirleyicileri varmış gibi” çalışmalıdır. Gill bu yaklaşımını sonraki çalışmalarında da sürdürür ve “sanki” metodolojisinin teologlar için de farklı bir biçimde geçerli olduğunu öne sürer. Ona göre:

“Eğer sosyologlar insan etkileşimini “sanki” her zaman sosyal belirleyiciler varmış gibi gören bir metodolojiye bağlıysa, ilahiyatçılar da açıkça başka bir metodolojiye bağlı olacaklardır. ...Onlar tipik olarak dünyayı “sanki” aşkın belirleyiciler varmış gibi görürler. “Tanrı terimindeki çıkarımın olası gerçekliğini” ciddiye alması gereken kişi sosyal bilimci değil ilahiyatçıdır. Her iki disiplinde de “sanki” metodolojisi benimsenirse, geçmişte sosyo-teolojik ilişkilere zarar veren emperyalizm ve pozitivism türlerine karşı bağlıklık kazanabilirler.”⁷

Gill’in bu yaklaşımı, uzun süre kendilerini karşıt kutuplar olarak konumlandıran teoloji ve sosyoloji arasında bir diyalog başlatmak açısından önemli bir adım olmanın yanı sıra her iki alanın din çalışmalarındaki metodolojik sınırlarını netleştirmeye de önemli bir katkı sağlar. Nitekim bu sınırlar belirlenmediğinde, üretilen akademik çalışmaların sosyolojik mi yoksa teolojik mi olduğu konusunda

1 Malcolm Hamilton, *The Sociology of Religion Theoretical and Comparative Perspectives* (London: Routledge, 2001), 25-26, 91-95, 110-115.

2 Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla (İstanbul: Metis Yayınları, 2021), 257-330; Max Weber, *Din Sosyolojisi*, çev. Latif Boyacı (İstanbul: Yarıncılık, 2012), 393-423.

3 Peter Berger, *The Sacred Canopy: Elements of A Sociological Theory of Religion* (New York: Open Road Integrated Media, 2011), 205.

4 Berger, *The Sacred Canopy*, 206.

5 Robert Bellah, *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditional World* (Berkeley: University of California Press, 1991), 253.

6 Bellah, *Beyond Belief*, 245.

7 Robin Gill, *Theology in a Social Context: Sociological Theology Volume I* (Farnham: Ashgate Contemporary Ecclesiology, 2012), 56.

kafa karışıklığı yaşanabilir. Teoloji, dini aşkın bir gerçekliğin ürünü olarak ele alır. Bu nedenle temel amacı genellikle dini korumak ve savunmaktır. Sosyoloji ise dini, tamamen toplumsal bir fenomenmiş gibi ele alır. Sosyolojik bakış açısı, dinin sosyal bağlamı içinde anlaşılmasını ve gerektiğinde eleştirel bir biçimde değerlendirilmesini sağlar.

1. Araştırma Problemi, İlgili Literatür, Araştırmanın Amacı, Hedefleri ve Soruları

Türkiye’de “İlahiyat” ve “İslami ilimler” fakülteleri için yazılan din sosyolojisi ders kitaplarında toplumsal bir fenomen olarak dini ‘anlama’ yaklaşımına ‘savunma’ yöneliminin de eşlik edip etmediği, ediyorsa bunun ne şekilde ortaya çıktığı bu çalışmada incelenmesi amaçlanan temel sorular arasındadır. “İlahiyat” ve “İslami İlimler” fakültelerinde yaygın olarak okutulan ders kitaplarında, sosyolojik analiz ile teolojik savunular arasındaki ilişkinin nasıl kurulduğu ve bu ilişkinin din sosyolojisinin bilimsel çerçevesiyle ne derece örtüştüğü çalışmanın araştırma problemi bağlamında ele alınacaktır.

Bu makalenin amacı, Türkiye’deki “İlahiyat” ve “İslami İlimler” fakültelerinde yaygın olarak okutulan üç din sosyolojisi ders kitabının içeriğini eleştirel bir şekilde incelemektir. Çalışma, ders kitabı metinlerindeki İslam’a yönelik apolojetik yaklaşımı incelemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu metinlerin analiziyle birlikte araştırma, dini inançların akademik söylem içinde nasıl savunulduğunu veya haklı çıkarıldığını anlamaya çalışmaktadır.

Yaptığımız taramalar sonucunda, ulusal ve uluslararası literatürde konumuzla ilgili ikisi Batı’da, biri Türkiye’de olmak üzere toplamda sadece üç çalışma tespit edebildik. Batı’da yapılan çalışmalardan biri, görece eski bir tarihte, 1994 yılında ABD’de yayımlanan, James V. Spickard’ın kaleme aldığı “Texts and Contexts: Recent Trends in the Sociology of Religion as Reflected in US Textbooks”⁸ isimli makaledir. Diğer çalışma daha yakın bir tarihte, 2019 yılında İngiltere’de yayımlanan Abby Day’in “Textbooks for Teaching the Sociology of Religion”⁹ isimli makalesidir. Bu iki makaleye kısaca değindikten sonra Türkiye’deki çalışmayı ele alacağız.

Spickard, çalışmasında ABD’de lisans düzeyinde kullanılan ders kitaplarının din sosyolojisini ele alış biçimini incelemektedir. Bu bağlamda, hem giriş niteliğindeki genel sosyoloji kitaplarını hem de yalnızca din sosyolojisi dersine yönelik olarak yazılmış kitapları analiz etmektedir. Yazar, her iki tür ders kitabında da dinin toplumdan, din sosyolojisinin ise genel sosyolojiden bağımsız bir birimmiş gibi ele alındığını belirtmekte ve bunun, din sosyolojisinin entelektüel anlamda marjinalleşmesini pekiştirdiğini savunmaktadır. Spickard’ın çalışması, din sosyolojisi derslerinde okutulan ders kitaplarını incelemesi bakımından bizim çalışmamızla benzerlik göstermektedir. Ancak, söz konusu kitapları sosyolojik ve teolojik tutumlar açısından değil, daha çok genel sosyoloji ile din sosyolojisi arasındaki ilişkiler bağlamında ele alması nedeniyle bizim çalışmamızdan ayrılmaktadır.

İngiltere’de lisans düzeyinde din sosyolojisi derslerinde yaygın olarak kullanılan dokuz ders kitabını inceleyen Day, bu kitapların güçlü ve zayıf yönlerini değerlendirmektedir. Araştırması sonucunda, ders kitaplarının kapsayıcılık, dogmatiklikten uzak durma ve pedagojik uygulamalar açısından geliştirilmesi gerektiği sonucuna ulaşmaktadır. Day’in çalışması, din sosyolojisi derslerinde okutulan kitaplarda dogmatik yaklaşımları ele alması bakımından bizim çalışmamızla benzerlik göstermektedir. Ancak yazar, dogmatiklikten belirli din sosyolojisi teorilerinin ve bakış açılarının mutlak doğrular olarak sunulmasını ve alternatif yaklaşımlara yer verilmemesini kastetmektedir. Bizim çalışmamız ise dogmatiklikle kısmen ilişkili olmakla birlikte, konuyu teolojik bağlamda ele alması açısından Day’in çalışmasından ayrılmaktadır. Ayrıca, her iki çalışmanın Batı’daki din sosyolojisi ders kitaplarını incelemesine karşın, bizim çalışmamızın Türkiye’deki din sosyolojisi kitaplarını ele aldığını vurgulamak önemlidir.

Türkiye’deki din sosyolojisi literatürünü teolojik içerimleri açısından ele alan tek çalışma, Vahap Taştan’ın “İlahiyat Fakülteleri Bölümlerinde Lisansüstü Felsefe ve Din Bilimleri Tez Çalışmaları ve Bazı

8 James V. Spickard, “Texts and Contexts: Recent Trends in the Sociology of Religion as Reflected in US Textbooks”, *Social Compass* 41/3 (1994), 313-328.

9 Abby Day, “Textbooks for Teaching the Sociology of Religion”, *Religion* 49/2 (2019), 296-307.

Yöntembilimsel Sorunlar” adlı makalesidir.¹⁰ Aynı dönemde kendisi de Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde Din sosyolojisi alanında öğretim üyesi olan Taştan, danışman ve/veya jüri üyesi olarak yer aldığı tez çalışmaları ile ilgili raporlar, gözlem ve deneyimlerinden hareketle makale başlığına çıkardığı problemi tartışmaktadır. Makalenin, araştırma konumuzla yalnızca kısmen ilgili olduğunu söylemeliyiz.

İlahiyat öğrencilerinin din sosyolojisi alanındaki lisansüstü tez çalışmalarında birçok metodolojik eksiklik tespit eden Taştan, çalışmalarda teolojik içeriği de bu eksikliklerden biri olarak değerlendiriyor. Yazara göre ilahiyat fakültesi öğrencileri lisans düzeyinde sosyoloji ve psikoloji gibi sosyal-beşerî alanlarda yeterli teorik ve metodolojik eğitim al(a)mamaları, lisansüstü eğitim düzeyinde ve araştırmacı rollerinde bir eksiklik olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim bu öğrenciler, aldıkları eğitimin doğası gereği daha normatif ve değer yüklü bir bakış açısı kazanmakta, bu da bilimsel düzeyde eleştirel ve nesnel bir bakış açısıyla çelişebilmektedir. Taştan’a göre ilahiyat öğrencileri, din sosyolojisi ve din psikolojisi gibi alanlardan edindikleri bilgileri çoğu zaman kendi inançlarını güçlendirecek ya da savunacak argümanlar olarak görmektedir. Bu nedenle normatif tutum ve bakış açıları tez çalışmalarında da bir “referans çerçevesi” olarak kendini gösterebilmektedir. Taştan’ın makalesi Türkiye’de din sosyolojisi literatürünü teolojik içerimler açısından ele alması nedeniyle incelediğimiz konu bağlamında değerli bir katkıdır. Fakat çalışmada bu probleme çok az yer ayrılmış ve konu yüzeysel bir şekilde ele alınmıştır.

Konuyu kapsamlı ve derinlemesine ele alan çalışmaların yokluğu nedeniyle bu araştırmamızın literatürde önemli bir boşluğu doldurması ve konuya ilişkin yeni bir tartışma başlatması beklenmektedir. İncelenen metinlerin “İlahiyat” ve “İslami İlimler” fakültelerinde yaygın olarak okutulan ders kitapları arasından seçilmesinin özellikle önemli olduğunu düşünüyoruz. Dini ve seküler bakış açılarının bir arada bulunma durumunda olduğu “İlahiyat” ve “İslami İlimler” fakültelerinde sosyoloji ve ilahiyat arasındaki ilişkiler üzerine söylemi/tartışmaları genişletmek bu makalenin literatüre sağlamayı umduğu katkılardan biridir. Ayrıca “din sosyolojisi” alanında akademik kariyer yapan kişilerin genellikle “ilahiyat” veya “İslami İlimler” fakültesi mezunu oldukları, dolayısıyla onların “din sosyolojisi” bilgilerinin temelini bu kitaplarla atıldığı bilinmektedir. Sonuç itibarıyla incelediğimiz “din sosyolojisi” ders kitaplarının alandaki akademik camia üzerinde daha geniş kapsamlı bir etkiye sahip olduğunu ve olmaya devam edeceğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda araştırmanın akademik olarak titiz din sosyolojisi müfredatlarının geliştirilmesine bilgi sunabilecek kavrayışlar sağlayacağını da umuyoruz.

Araştırmamızın hedefleri yukarıda ifade edilen genel amaç doğrultusunda şu şekilde belirlenmiştir:

1. **İçerik Analizi:** Seçilen din sosyolojisi ders kitaplarının içeriğini sistematik olarak analiz etmek, İslam ile ilgili kısımların tasvirine ve analizine odaklanmak.
2. **Apolojetik Eğilimleri Belirlemek:** Bu ders kitaplarının sosyolojik analizleri içindeki apolojetik tutumları belirleyerek temalar ve alt temalar şeklinde kategorize etmek.
3. **Etkileri Değerlendirmek:** Bu bulgulardan hareketle Türkiye’de Din Sosyolojisi ders kitaplarını “dine sosyolojik yaklaşım” açısından değerlendirmek.

Makalenin araştırma soruları şunlardır:

1. Seçilen ders kitaplarında sunulan temel apolojetik argümanlar nelerdir?
2. Bu argümanlar din sosyolojisindeki yöntem ve yaklaşımlarla nasıl örtüşüyor veya çelişiyor?
3. Apolojetik yaklaşım din sosyolojisi ders kitaplarının akademik kalitesini nasıl etkiliyor?

2. Yöntem

Bu çalışma, “İlahiyat” ve “İslami İlimler” fakültelerinde yaygın olarak okutulan üç din sosyolojisi ders kitabını nitel içerik analizi yöntemiyle incelemektedir. Nitel içerik analizi ders kitapları da dâhil olmak üzere, yazılı, sözlü ve görsel çeşitli materyallerin analizinde kullanılan, nitel verilerin anlamını sistematik bir şekilde tanımlamayı hedefleyen bir araştırma yöntemidir. Söz konusu tanımlama,

10 Vahap Taştan, “İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Lisansüstü Tez Çalışmaları ve Bazı Yöntembilimsel Sorunlar”, *Bilimname* 35/1 (2018), 303-318.

incelenen materyalin, araştırma soruları çerçevesinde kodlanarak temalar altında sınıflandırılmasıyla yapılır.¹¹

Çalışmamızda içerik analizi yapılacak kitapları belirlemek amacıyla, ilgili fakültelerde din sosyolojisi dersi veren 55 öğretim üyesiyle WhatsApp üzerinden mesajla iletişime geçilmiş ve derslerde temel kaynak olarak hangi ders kitabını kullandıkları sorulmuştur. Verilen cevaplarda üç ders kitabının öne çıktığı görülmüştür. Öğretim üyelerinden 24 kişi Abdurrahman Kurt'un yazarlığını yaptığı *Din Sosyolojisi*'ni, 12 kişi Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu'nun editörlüğünde çıkan *Din Sosyolojisi El Kitabı*'ni, 10 kişi de Ünver Günay'ın kaleme aldığı *Din Sosyolojisi*'ni derslerde temel kaynak olarak kullandığını ifade etmiştir. Çalışmada bu üç kitap inceleme konusu yapılmış ve kitapların aşağıdaki basımları kullanılmıştır:

Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayınları, xx. Baskı, 2018.

Niyazi Akyüz-İhsan Çapcıoğlu (ed.), *Din Sosyolojisi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 1. Baskı, 2012.

Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 18. Baskı, 2023.

Telif eser olan Kurt ve Günay'ın kitapları yazarlarının bütüncül yaklaşımlarını yansıttığı için kitap genelinde bir analiz yapılmıştır. Akyüz ve Çapcıoğlu'nun editörlüğünü yaptığı *Din Sosyolojisi El Kitabı* ise 30'dan fazla yazarın katkı sunduğu derleme bir eserdir. Bu sebeple, editörlü kitap analiz edilirken yalnızca İslam'a yönelik apolojetik içerik barındıran belirli bölümler incelenmiştir. Bu doğrultuda, genelleyici bir yaklaşım benimsenmemiş; analiz, yalnızca kitaptaki belirli bölümlerle sınırlı tutulmuştur. Seçilen bölümler, İslam'a yönelik apolojetik eğilimlerin tespiti açısından temsil gücü taşıyan örnekler olarak değerlendirilmiştir. Bu bölümler şunlardır:

Ejder Okumuş, "Toplumsal Değişim ve Din", s. 271-296.

Abdurrahman Kurt, "Aile ve Din", s. 387-399.

Fazlı Polat, "Toplumsal Farklılaşma ve Din", s. 477-489.

Niyazi Usta, "Ekonomi ve Din", s. 577-587.

Selim Eren, "Din, Devlet ve Siyaset", s. 615-630.

Ejder Okumuş, "Boş Zamanlar ve Din", s. 667-723.

Salih Aydemir, "Terör ve Din", s. 791-807.

Seçilen metinler, makalenin araştırma soruları çerçevesinde dikkatlice ve sistematik bir şekilde incelenmiştir. İçerik analizi sürecinde, her bir ders kitabı sistematik biçimde okunmuş ve İslam ile ilgili savunmacı (apolojetik) yaklaşımları içeren anlatımlar tespit edilmiştir. Bu anlatımlar, nitel içerik analizi yöntemi ile kodlanmış; kodlar arasında içeriksel benzerliklere göre anlamlı kategoriler oluşturulmuştur. Bu kategoriler alt temalar olarak adlandırılmış, ardından bu alt temalar arasında tematik ilişkiler ve bütünlükler incelenerek iki kapsayıcı ana tema tanımlanmıştır. Temalar, yalnızca tekrar eden ifadeler üzerinden değil, aynı zamanda anlatımın amacı, bağlamı ve savunmacı söylem biçimleri dikkate alınarak oluşturulmuştur. Bu süreçte, araştırmacının yorumlayıcı rolü önem arz etmekle birlikte, her bir alt tema için somut örnekler analizde sunulmuştur. Elde edilen bulgular sosyoloji disiplininin kriterleri çerçevesinde eleştirel olarak değerlendirilmiştir.

3. Bulgular ve Değerlendirme

Araştırmada inceleme konusu yapılan ders kitaplarında İslam ile ilgili apolojetik yaklaşıma işaret eden iki ana tema ve ana temaların birincisinde dört, ikincisinde iki alt tema belirlenmiştir. Ana temalar ve alt temalar aşağıda tablo halinde ifade edilmiştir.

11 Margrit Schreier, *Qualitative Content Analysis in Practice* (London: Sage Publications, 2012), 1-8.

Tablo 1: İncelenen Ders Kitaplarındaki Ana Tema ve Alt Temalar

Ana Tema	Alt Tema
1. İslam'ın Olumlu Bir Anlatısını Oluşturma	a. İslam'ın çağdaş değerlerle uyumlu olduğunun savunulması
	b. Müslüman toplumların tarihindeki olumlu örneklerin vurgulanması ve olumsuz örneklerden kaçınılması
	c. Müslüman toplumlarda görülen olumsuz örneklerin İslam ile ilişkilendirilmesine karşı savunma geliştirilmesi
	d. Karşılaştırmalarda diğer dinlerin olumsuz görünen yönlerinden de bahsedilirken, İslam'ın çoğunlukla olumlu görünen hususları bağlamında ele alınması
2. Kutsal ve Akademik Otoritelere Dayalı Savunuculuk Yapma	a. Dini metinlerin delil olarak kullanılması
	b. Batılı sosyal bilimcilere atıfla İslam'ın savunulması

Belirlenen iki ana tema, incelenen her üç ders kitabında ortak temalar olarak bulunmaktadır. Alt temalardan sadece “Batılı sosyal bilimcilere atıfla İslam'ın savunulması” kategorisine Ünver Günay'ın eserinde rastlanmamıştır. Geriye kalan alt temaların bazıları kitaplardan sadece birinde veya ikisinde görece daha yoğun şekilde bulunurken, bazıları da her üç kitapta da neredeyse eşit ölçüde yer almaktadır. Aşağıda alt temalarla ilgili analizlerde bu hususa da yer yer değineceğiz.

3.1. İslam'ın Olumlu Bir Anlatısını Oluşturma

Bu ana tema, incelenen kitaplarda İslam'ı olumlu bir şekilde tasvir etmek, modern değerlerle uyumluluğunu vurgulamak ve olumlu yönlerini seçici bir şekilde öne çıkarmak için kullanılan stratejilere odaklanır. Nitekim ders kitaplarının üçünde de İslam'ın olumlu anlatısını oluşturma çabası ve bu doğrultuda birtakım argümanların öne sürüldüğü pasajlar dikkat çekmektedir. Bu ana temanın kapsadığı dört alt temayı metinlerden örnekleriyle birlikte ele alalım.

3.1.1. İslam'ın Çağdaş Değerlerle Uyumlu Olduğunun Savunulması

Her üç kitapta da İslam'ın çağdaş değerlerle uyumlu olduğunu savunan tartışmalar ve pasajlar yer almaktadır. Metinlerde bu tür konular incelendiğinde İslam'dan tarihsel sosyolojik bir fenomen olarak çok az bahsedildiği, genellikle Kur'an ve hadisler çerçevesinde ele alındığı dikkat çekmektedir. İncelenen metinlerde İslam'ın laiklik ve demokrasi, sınıfsal ve ırksal eşitlik, kadın erkek eşitliği, bilimin üstünlüğü, toplumsal değişim ve kalkınma gibi çağdaş değerlerle uyumlu olduğunu kanıtlamaya yönelik bir çaba olduğu görülmektedir. Örneğin kitaplardan birinde İslam'ın kadın erkek eşitliği ilkesi ile çelişmediğini savunan bir tartışmada şu ifadeler yer verilmiştir:

“İslam ilahiyatı açısından, kadın ve erkeğin eşit kabul edildiği rahatlıkla söylenebilir... Konuya dürüstçe bakıldığında, Kur'an'ın erkeğin kadından üstünlüğünü ifade eden ataerkil bir yapıyı önermediği; Hz. Peygamber'in uygulamalarının da kadınların aile ve toplum hayatındaki konumlarını iyileştirmeye yönelik olduğu görülecektir.”¹²

Yine İslam'ın kalkınmayı ve toplumsal değişimi önemseydiğini vurgulayan diğer kitapta şu satırlar yer almaktadır:

“Kur'an, Sünnet, İslam'ın tarihsel tecrübesi, günümüzün Müslüman toplumlarının hayat çizgileri, İslam'ın; sahip kıldığı inanç ve kazandırdığı zihniyet ve pratiklerle, toplumun gelişmesinde, güç kazanmasında, maddi ve manevi huzura kavuşmasında, ekonomik kalkınmasında vs. takviye edici roller üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.”¹³

İncelenen ders kitaplarında İslam'ın bilimle ve laiklikle de çelişmediğini ifade eden çok sayıda pasajlar ve uzun tartışmalar bulunmaktadır. Bilim ile ilgili örneklerden biri şu şekildedir:

“...İslamiyet'te, temelde bilimle din arasında herhangi bir zıtlışmayı düşünmek mümkün görünmemektedir. Bu anlamda İslamiyet'i ‘bilim dini’ olarak nitelemek gerekir. Zira, bir kere İslamiyet'te yüce Allah'ın en güzel isimlerinden biri ‘alim’dir. Her şeyi bilen mükemmel Tanrı'nın ilminin ve ilminden insanlara vahiy yoluyla lütfettiği bilginin bilimsel gerçekliklerle çatışacağını düşünmek imkansızdır.”¹⁴

12 Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi* (Bursa: Sentez Yayınları, 2018), 197.

13 Ejder Okumuş, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 286.

14 Ünver Günay, *Din Sosyolojisi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2023), 449.

Laiklikle ilgili yapılan tartışmalarda da İslam'ın laiklikle çatışmak bir tarafa, laiklik ilkesini kendi bünyesinde barındırdığı öne sürülmektedir.

“Hakkında yapılan tüm spekülasyonlara rağmen din ile devletin ayrılması, *akıl, bilim, hoşgörü, eşitlik, özgürlük* ve özellikle de *vicdan özgürlüğü* esasına dayanan *Laiklik ilkesi* ile ilgili hususlara, aslında taslak halinde bile olsa, İslamiyet'te de rastlamak mümkün olduğu gibi, bu bakımdan yarı laik uygulamaları gerek Türk ve gerekse İslam tarihi içerisinde, başlangıçtan itibaren bulduğumuzu önemle belirtelim.”¹⁵

İncelediğimiz Din Sosyolojisi ders kitaplarında, İslam ile uyumlu olduğu savunulan çağdaş değerlerin çoğunlukla dine yönelik eleştirilerin temel dayanak noktalarından biri olarak öne çıktığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda, metinlerde konuyla ilgili yürütülen tartışmaların da sosyolojik bir analizden ziyade, söz konusu eleştirilere karşı İslam'ı savunmaya yönelik bir söylem inşa etme çabasına dayandığı görülmektedir.

3.1.2. Müslüman Toplamların Tarihindeki Olumlu Örneklerin Vurgulanması ve/veya Olumsuz Örneklerden Kaçınılması

İncelediğimiz ders kitaplarında bir diğer İslam'ı savunma biçimi seçici çerçeveleme eğilimidir. Bu eğilim, İslam tarihinde çağdaş değerlere göre olumsuz olarak yorumlanabilen ya da en azından tartışmalı olan hususların göz ardı edilirken olumlu yönlerin ön plana çıkarılması ve vurgulanması şeklinde kendini göstermektedir. Bu eğilim her üç kitapta da mevcut olmakla birlikte özellikle Abdurrahman Kurt'un yazarlığını yaptığı kitapta daha yoğun şekilde bulunmaktadır. Söz konusu tutumun en az rastlandığı ve görece dengeli bir anlatının sunulduğu kitap da Ünver Günay'ın kaleme aldığı kitaptır.

Kurt'un kitabında “savaş ve din” konusunun anlatıldığı kısımda sadece Hz. Peygamber dönemine ve temel İslam kaynaklarına bazı seçici atıflar yapılmakta, İslam'da savaşa sadece savunma amacıyla başvurulduğu öne sürülmektedir.¹⁶ Yazar tarihsel sosyolojik bağlamda Müslüman toplumların savaş tecrübelerinden herhangi bir şekilde bahsetmemekte, genellikle savunma amaçlı olmadığı bilinen fetih hareketleri üzerine sosyolojik bir değerlendirme yapmamaktadır. Aynı şekilde İslam tarihi anlatıldığında genellikle toplumsal uyum ön plana çıkarılarak çatışmalardan bahsedilmemektedir. Örneğin tarikatların ve cemaatlerin anlatıldığı kısımlarda bu dini gruplar sadece bireysel ve toplumsal ihtiyaçları karşılayan işlevleri bağlamında ele alınmakta¹⁷ tarih boyunca dâhil oldukları güç mücadeleleri ve iktidar savaşları üzerine sosyolojik bir değerlendirme yapılmamaktadır. Aynı kitapta sosyal tabakalaşma ve din konusunun anlatıldığı bölümde İslam'da sosyal eşitsizliği azaltıcı teorik hususlar vurgulanmasına karşın¹⁸ Müslüman toplumlarda uygulanan kölelik sisteminin, kadınlarla ilgili uygulanan hukuk sisteminin, Müslümanların diğer dinden olanlara göre sahip oldukları ayrıcalıkların vb. hususların toplumsal eşitsizliği nasıl etkilediği ele alınmamakta, herhangi bir sosyolojik analiz yapılmamaktadır. Toplumsal eşitsizliklerle ilgili aynı yaklaşım Akyüz ve Çapcıoğlu'nun editörlüğünde çıkan kitapta Fazlı Polat'ın kaleme aldığı “Toplumsal Farklılaşma ve Din” isimli bölümde de mevcuttur.¹⁹ Benzer şekilde Günay'ın kaleme aldığı *Din Sosyolojisi* kitabının “din ve sosyal farklılaşma” bölümünde dinin toplumsal bütünleşmeye katkısı İslam örneğinde sayfalarca anlatılmasına²⁰ karşın daha ilk yüzyılda başlayan ve günümüze kadar dini argümanlarla sürdürülen çatışmalardan bahsedilmemekte, dinin tarihsel toplumsal bağlamda yol açtığı çatışmalar üzerine sosyolojik bir değerlendirme yapılmamaktadır.

Olumsuz örneklerin göz ardı edilmesi, olguları tüm karmaşıklığıyla incelemeye yönelik sosyolojik perspektifle çelişen tek taraflı bir betimlemeye yol açmaktadır. Bu tür bir yaklaşım önceden var olan sonuçları desteklemek için genellikle seçici bir şekilde kanıt çerçevelemeye çalışan savunmacı ve apolojetik yöntemi akla getirmektedir. Hâlbuki sosyolojik yaklaşım, çoklu bakış açılarını içeren, varsayımları sorgulayan ve çelişkileri vurgulayan dengeli bir analizi önceliklendirir.

15 Günay, *Din Sosyolojisi*, 469.

16 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 131-132.

17 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 162-170.

18 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 177-180.

19 Bk. Fazlı Polat, “Toplumsal Farklılaşma ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 482-485.

20 Günay, *Din Sosyolojisi*, 325-328.

3.1.3. Müslüman Toplumlarda Görülen Olumsuz Örneklerin İslam ile İlişkilendirilmesine Karşı Savunma Geliştirilmesi

Din sosyolojisi ders kitaplarında apolojetik bir yaklaşım olarak dikkat çeken diğer bir husus, Müslüman toplumlardaki başarısız veya olumsuz durumların sık sık “İslam’ın yanlış anlaşılması” veya “yanlış uygulanması” olarak değerlendirilmesidir. Burada olumsuz durumların İslam ile ilişkilendirilme olasılığına karşı bir savunma geliştirilmesi dikkat çekmektedir. Abdurrahman Kurt kendi kitabında “Toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikler ve din” isimli başlıkta İslam toplumlarını tartışırken cinsiyet eşitsizliğini Müslümanların, İslam’ın kadınlara sağladığı hakları sürdürmemesi şeklinde açıklamaktadır:

“İslam’ın kadınlara verdiği hakların daha sonraki dönemlerde göz ardı edilmesi ya da en azından geliştirilmesi için yeterince çaba gösterilmemesi, günümüz Müslüman kadınlarına ilişkin toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin temel sebeplerindendir.”²¹

Bununla birlikte, Kurt’un kitabında bu tür savunmacı stratejilere nadiren başvurulmaktadır. Üç kitap arasında bu tür apolojetik stratejinin görece yoğun şekilde kullanıldığı çalışma, Günay’ın yazdığı eserdir. Günay, din-bilim ilişkisini ele aldığı kısımda şu ifadeler yer vermektedir:

“...yukarıdaki bölümlerde zamanla İslam dünyasında dinimizin kaybolmasına paralel olarak her türlü yenilik ve değişmeye kapalı, şekilci ve taklitçi bir gelenek zihniyetinin nasıl bu dini toplumda yalnızca bir muhafazakarlık fonksiyonuna ittiğine de temas edilmişti. Şu halde İslamiyet’i yanlış anlayan ‘pasif zihniyet’in sonuçta onun hükümlerini birtakım ‘skolastik dogmalar’a dönüştürerek, bilimle dini zahiren de olsa çatışma noktalarına sürüklemelerine şaşmamak gerekir.”²²

Yazar bu tutumunu kitabın diğer bölümlerinde de sürdürmekte, Müslüman toplumlarda olumsuz görülen toplumsal durum ve süreçlerin İslam ile ilişkilendirilme ihtimaline karşı bir savunma geliştirmektedir:

“İslam dini hemen her devirde yaratıcı birtakım unsurları bünyesinde bulundurmıştır ve esasen o bugün de bulundurmaya devam etmektedir. Bu bakımdan da, bir din ve bu çerçevede özellikle İslam dini ne kadar muhafazakar ve gelişmeye engel teşkil edici fonksiyonu altında algılanırsa algılsın, en azından potansiyel olarak o, yaratıcı bir dinamik ruh ve zihniyeti daima kendinde bulundurmaktadır. Bu bakımdan ‘esansiyalist’ bir yaklaşımla, durağanlığın İslam’ın özünde yer aldığı iddiası temelinde tutarsızdır.”²³

Akyüz ve Çapcıoğlu’nun editörlüğünü yaptığı kitapta da benzer savunma yöntemleri dikkat çekmektedir. Örneğin Niyazi Akyüz’ün kaleme aldığı “Ekonomi ve Din” bölümünde konunun İslam’ın kutsal kaynakları bağlamında tartışıldığı -normalde bir sosyoloji kitabında konunun ağırlıklı olarak Müslüman toplumlar bağlamında tartışılması beklenir- sayfalarda İslam’ın ekonomik gelişmeye engel teşkil etmediği ile ilgili argümanlar uzun uzun anlatılmaktadır. Ardından Müslüman toplumların ekonomik olarak gelişmemiş olmasından İslam’ın sorumlu olmadığını anlatan paragraflara yer verilmektedir.²⁴ Aynı kitapta Salih Aydemir’in kaleme aldığı “Terör ve Din” bölümünde de “İslam ve terör” kavramı ile ilgili bir savunma yapılmaktadır.²⁵

Bu alt başlıkta ele alınan yaklaşımın sosyoloji disiplini açısından en önemli sorunlarından biri, “gerçek İslam” varsayımına dayanmasıdır. Teolojik bir nitelik taşıyan bu varsayım, dini öğretileri savunma veya eleştirme gibi dar bir çerçeveye hapsolmayı beraberinde getirmektedir. Hâlbuki bir dine ilişkin çeşitli yorum ve uygulamaların varlığı oldukça doğaldır ve sosyolojik açıdan “gerçek din” ve “gerçek olmayan din” yaklaşımının isabetli olmadığı kabul edilmelidir. Dolayısıyla toplumsal problemlerin yaşanmasına yol açan din yorumlarını “gerçek olmayan İslam” tepkisiyle reddederek “gerçek İslam”ı savunma çabası içine girmek yerine, bütün İslam yorumlarının işleyişini ve onların toplumsal, ekonomik ve politik yapılarla nasıl etkileşime girdiğini sosyolojik bir perspektifle derinlemesine analiz etmek sosyoloji disiplininin sınırları içinde kalabilmek açısından önemlidir.

21 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 198.

22 Günay, *Din Sosyolojisi*, 449-450.

23 Günay, *Din Sosyolojisi*, 541.

24 Niyazi Usta, “Ekonomi ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 583-586.

25 Salih Aydemir, “Terör ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 804-806.

3.1.4. Karşılaştırmalarda Diğer Dinlerin Olumsuz Görünen Yönlerinden de Bahsedilirken, İslam'ın Çoğunlukla Olumlu Görünen Hususları Bağlamında Ele Alınması

“İslam'ın olumlu bir anlatısını oluşturma” ana teması altında tespit ettiğimiz sonuncu alt tema aslında İslam'ı savunmak için başvurulmuş çifte standartçı yaklaşımla ilgilidir. İncelediğimiz ders kitaplarında ilgili konular işlenirken diğer dinlerin olumsuz yorumlanabilen yönleri de vurgulandığı halde, İslam'ın genellikle kutsal ve/veya kitabî kaynaklarından seçilen olumlu yönleri ele alınmaktadır. Sonuç olarak, diğer dinler sık sık olumsuz bir şekilde tasvir edilirken, İslam olumlu bir imajla aktarılmaktadır.

Bu savunma stratejisinin Abdurrahman Kurt'un kaleme aldığı kitapta yoğun bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Akyüz ve Çapcıoğlu'nun editörlüğünü yaptıkları kitapta bu yönleme çok az başvurulurken, Günay'ın çalışmasında bu yaklaşıma sadece bir yerde rastlanmaktadır. Her üç kitapta da din-devlet ilişkilerinin ele alındığı bölümlerde, Hristiyanlık başta olmak üzere bazı dinlerde teokratik yönetim şeklinin ve ruhban sınıfının devlet yönetiminde söz sahibi olduğu fakat bunun İslam'da kesinlikle söz konusu olmadığı öne sürülmektedir.²⁶ Sonuç olarak, devlet başkanı ile dini lideri aynı kişiler olarak tanımlayan, bu yönde ayrıntılı öğretiler geliştiren, ayrıca dini hayatı ruhban sınıfının varlığı üzerine inşa eden azımsanmayacak sayıda Şii İslam²⁷ ya tamamen göz ardı edilmekte ya da bir cümle ile geçiştirilmektedir.

Diğer bir örnek olarak Akyüz ve Çapcıoğlu'nun editörlük yaptıkları kitapta Abdurrahman Kurt'un yazdığı “Aile ve Din” bölümünde kadının statüsü ile ilgili Yahudilik ve Hristiyanlıkta ataerkil yönler vurgulanarak ele alınırken İslam'da ataerkil özellikler yumuşatılarak ve kadına yönelik olumlu yönler ön plana çıkarılarak anlatılmaktadır. Aşağıdaki alıntılar bu yaklaşımı örneklendirmektedir:

“Her ne kadar kadına sevgiyle yaklaşmayı vurgulayan metinler bulunsun da Eski Ahit'te, oldukça belirgin ataerkil izler görülür.”²⁸

Bu cümlemin devamında Yahudilikte kadının hilekâr, günaha teşvik edici, erkeği mutlu etme aracı, erkekle denklik hakkı olmayan vb. çok sayıda olumsuz statüsünden bahsedilmektedir. Fakat birkaç sayfa sonra İslam'da kadından bahsedilirken kullanılan apolojetik üslup dikkat çekmektedir.

“İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in kadının düşük konumunu iyileştirme konusunda önemli icraatlar gerçekleştirdiği bilinmektedir. Bununla birlikte, kadınları ilk bakışta erkeklere göre ikincil konumda gösterdiği izlenimini veren bazı hadislerin bulunduğu da bir gerçektir. Güvenilir hadis kaynaklarında sayısı birkaç taneyi geçmeyen söz konusu hadisler gerçekten kadınları aşağılayıcı ifadeler olabilir mi?”²⁹

Benzer bir yaklaşımı Kurt'un kaleme aldığı kitapta bu sefer farklı bir bağlamda görebiliriz. Din ile toplumsal eşitsizlikler arasındaki ilişkilerin tartışıldığı bölümde yazar Hristiyanlık ve İslam için bu ilişkinin farklı şekilde tezahür ettiğini savunmaktadır:

“...Marks'ın dini halkların afyonu olarak resmeden meşhur aforizması, gerçekte Kilise ve Batılı dinsel aktörlerin sosyal çevreleriyle var olan ilişkilerinde sahiplendikleri rollerden hareket etmektedir. Batılı dini tecrübe temel alındığında, bu durumu teyit eden bir sosyal yaşam pratiğinin mevcudiyeti kuşkusuz yadsınmaz.”³⁰

Yazar, konuyu İslam bağlamında ele aldığı Müslüman toplumların tarihinde din anlayışlarından kaynaklı herhangi bir toplumsal eşitsizlik biçimine değinmeden oldukça iyimser bir tablo çizmektedir:

“Konuya İslami açıdan bakıldığında, bu dinin sosyo-ekonomik hayatın genelinde toplumsal dengeyi oluşturmaya yönelik olarak ciddi düzenlemeler gerçekleştirdiği görülür. Toplumsal alanda ırkçılık ve cinsiyet ayrımcılığını ortadan kaldırma çabası, iktisadi alanda işçilerin alın terlerine vurgu yaparak onların emeklerinin kutsallığına dikkat çekmesi ve zekat fonları, kâr ortaklığı gibi sistemler aracılığıyla toplumsal eşitsizlikle belirgin bir tarzda mücadelesi bu meyanda hemen akla gelebilecek düzenleme girişimleridir.”³¹

26 bk. Kurt, *Din Sosyolojisi*, 127-129; Günay, *Din Sosyolojisi*, 461-472; Selim Eren, “Din, Devlet ve Siyaset”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 620-623.

27 Mustafa Öz vd. “İmamet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/201-207.

28 Abdurrahman Kurt, “Aile ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 390.

29 Kurt, “Aile ve Din”, 396-397.

30 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 177.

31 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 177-178.

Dinler arasında karşılaştırmalar yapıldığında sık sık diğer dinlerin tarihsel tecrübelerine karşı İslam'ın kitabî kaynaklarını ön plana çıkararak savunma yapma şekli dikkat çekmektedir. Kurt, yukarıdaki konunun devamında "ırkçılık konusunda Hristiyan dünyanın suç karnesi"ni ele aldığı sayfalarda³² örneğin İslam tarihinde yaklaşık yüz sene süren mevali uygulamasına³³ vb. hususlara değinmeden Müslüman dünya ile ilgili sadece şunları söylemekle yetiniyor:

"İslamî açıdan konuya bakıldığında ırkçılık kesin olarak yasaklanmıştır. İslam, belirli soy, dil ve ten rengine aidiyetleri itibar kaynağı olarak değerlendirmez; tüm soy, renk ve dilleri kuşatan evrensel bir dindir. Hz. Peygamberin uygulamalarında insana özgü söz konusu doğal özellikleri abartıp üstünlük aracı olarak kullanmak ya da farklı biyolojik aidiyetleri itibarsızlaştırmak isteyenlerin ağır bir şekilde kınandığı görülür."³⁴

Sonuç olarak, incelenen ders kitapları, dinlerin karşılaştırılmasında diğer dinlerin eleştirisine ağırlık verirken, İslam'ı idealize etmektedir. Bu durum, sosyolojik bir analiz yerine, dinî bir savunma refleksiyle hareket edildiğini göstermektedir. Diğer taraftan, konular ele alınırken, sık sık İslam'ın kutsal kaynakları öne çıkarılmasına karşın, diğer dinlerin tarihsel pratikleri üzerinden eleştirilmesi metodolojik bir tutarsızlığa da işaret etmektedir. Böyle bir yaklaşım, nesnel ve analitik bir din sosyolojisi perspektifi geliştirmek yerine, savunmacı bir zihin çerçevesi oluşturma eğilimindedir. İlgili konuların daha objektif, dengeli ve eleştirel bir çerçevede ele alınması, hem eğitimin hem de bilimsel tartışmaların kalitesini artıracaktır.

3.2. Kutsal ve Akademik Otoritelere Dayalı Savunuculuk Yapma

İncelenen ders kitaplarında İslam'a ilişkin apolojetik yaklaşım ile ilgili tespit edilen bu ana tema İslam'ın savunulmasında kutsal metinlerden ve akademik otoritelerden nasıl yararlandığına, bu kaynakların delil ve referans olarak nasıl kullanıldığına odaklanmakta ve bu bağlamda oluşturulan argümantasyon stratejilerini incelemektedir. Bu çerçevede, "Dini metinlerin delil olarak kullanılması" ve "Batılı sosyal bilimcilere atıfla İslam'ın savunulması", İslam'ın akademik ve kutsal kaynaklar ışığında savunulmasını destekleyen iki alt tema olarak öne çıkmaktadır. Böylece, söz konusu ders kitaplarında İslam'ı savunma konumunun, hem kutsal metinlerin referans değeri hem de Batı düşünce geleneğindeki olumlu yorumların katkısıyla pekiştirildiği görülmektedir.

3.2.1. Dini Metinlerin Delil Olarak Kullanılması

Toplumu anlamak amacıyla dini metinlerin incelenmesi ve bu metinlerle toplumsal davranış arasındaki olası bağlantıların analiz edilmesi, sosyolojik araştırmalarda yaygın bir yaklaşımdır. Bu bağlamda, en bilinen çalışmalardan biri, Max Weber'in *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde Calvinist inanç sistemi ile kapitalist ekonomik düzen arasındaki ilişkiyi ele aldığı analizidir. Bu tür sosyolojik analizlerde dini metinler, kendi başına bir kanıt olarak değil, ilgili toplumdaki sosyal davranışlarla ilişkileri çerçevesinde ele alınmaktadır. Ancak bu makalede incelenen ders kitaplarında, İslam'ın kutsal metinleri sıklıkla doğrudan bir kanıt olarak kullanılmakta ve yazarlar, iddialarını temellendirirken toplumsal veri ve bulguları göz ardı ederek dini metinlere başvurmaktadırlar. Oysa sosyolojik araştırmalarda, toplumsal gerçekliğe ilişkin açıklama ve yorumların ampirik veri ve bulgulara dayanması gerekmektedir. Aksi takdirde analiz metodolojisi sosyolojik perspektiften saparak teolojik yorumlara yönelmekte; böylece dini metinler yalnızca referans değeriyle ele alınarak dinin savunulmasına öncelik veren bir yaklaşım benimsenmektedir.

Bu makalede incelenen üç ders kitabından biri olan Ünver Günay'ın çalışmasında, konular sıkça İslam'ın kutsal kaynakları çerçevesinde ele alınmakla³⁵ birlikte yazar, bu yaklaşımı bazen Müslüman toplumlardaki dini inanç ve değerlerin sosyal davranışlarla nasıl ilişkilendiğini ortaya koymak amacıyla kullanmaktadır. Kitapta birkaç yerde ilgili konu İslami kaynaklar açısından ortaya konduktan sonra

32 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 187-191.

33 Bk. İsmail Yiğit, "Mevali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-426.

34 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 187.

35 Bk. Günay, *Din Sosyolojisi*, 325, 348-351, 440-443.

“Teoriden Pratiğe” alt başlığında³⁶ yazar, Müslüman toplumların tarihsel tecrübeleri bağlamında teori ile pratik arasındaki ilişkiler ortaya koymaya çalışmaktadır.

Diğer iki eserde, Kurt’un kaleme aldığı ve Akyüz ve Çapcıoğlu’nun hazırladığı kitaplarda, İslam’a ilişkin apolojetik stratejilerin bir parçası olarak dini metinlerin delil niteliğindeki kullanımına sık sık rastlanmaktadır. Burada izlenen yöntem, İslam’ın kutsal metinlerinde yer alan belirli ifadeleri, doğrulanmış sosyolojik gerçekliklermiş gibi sunma ve savunma şeklinde tezahür etmektedir. Bu bağlamda, ilgili toplumların tarihsel bağlamı veya deneysel verileri yerine, belirli hadis ve ayetlere referanslar yapılmaktadır. Kitaplarda çok sayıda örnekleri bulunan bu yaklaşımın sadece birkaç örneğini sunacağız.

Kurt, dini kimlik konusunu ele aldığı bölümde, “Dindar kimliklerin oluşumunda benliğin Allah’ın isimlerini ve sıfatlarını yansıtır bir aynalık yeteneğine” sahip olmasının öneminden bahsetmekte, “Allah’ın ahlakı ile ahlaklanın” hadisinden ve *Allah’ın boyasıyla boyanmışız*³⁷ mealindeki ayetten hareketle dini kimliğin oluşumunu açıklamaya çalışmaktadır. Devamında ise, herhangi bir sosyolojik araştırmaya referans vermeksizin, dini kimliğin oluşumunda “Allah’ın isim ve sıfatlarına aynalık yapma”yı “*sosyolojik aynalama*” süreçlerinden biri olarak tanımlamaktadır.³⁸ Burada İslam’ın kutsal kaynaklarında sunulan bilgilerle ilgili bir yorum sosyolojik bir gerçeklikmiş gibi savunulmaktadır. Yazar din ve sermaye konusunu ele aldığı başka bir yerde “Ancak iman edip salih işler yapanlar müstesna, ortakçıların çoğu, birbirlerinin haklarına tecavüz ederler” hadisinden hareketle “ortakçılığın temelini iman ve salih amel üzerine kurulu olmadıkça şaibeden kurtulamayacağı” iddiasında bulunmaktadır. Yazar bu savunusunun doğruluğuna ilişkin herhangi bir ampirik sosyolojik veriye başvurmamaktadır. Örneğin, kitapta iman sahibi olmak veya olmamak ile şirket ortaklıklarında diğer tarafın haklarını çiğnemek arasında bir korelasyonun olup olmadığıyla ilgili herhangi bir sosyolojik araştırmaya veya analize referans verilmemektedir. Yine Kurt’un kitabında “Savaş ve din” konusunun incelendiği bölümde Hristiyan Batı’da Orta Çağ ve sonrasında meydana gelen savaşların ele alınmasının ardından konu İslam bağlamında değerlendirildiğinde Hadis ve Kur’an çerçevesinin dışına çıkılmamaktadır. Hadis ve Kur’an’dan hareketle İslam’ın barış dini olduğu³⁹ yorumunu yapan yazar Müslüman toplumların tarihsel tecrübelerine ve deneysel verilere yer vermemektedir. Sonuç olarak, sosyolojik argümanlara başvurmadan, kutsal referanslar Müslüman toplumların barışçıl olduklarını söylemek için yeterli kanıt olarak görülmektedir.

Akyüz ve Çapcıoğlu’nun editörlüğünde hazırlanan eserde ise Ejder Okumuş’un yazdığı “Boş Zaman ve Din”, Niyazi Usta’nın kaleme aldığı “Ekonomi ve Din” bölümlerinde, İslam bağlamında yapılan tartışmalarda yazarlar boş zamanların nasıl değerlendirilmesi gerektiği⁴⁰ veya ekonomide hangi ilkelerin önemli olduğuyla ilgili⁴¹ Kur’an ve Hadislerde yer alan bilgileri yorumlamakla yetinmektedirler. Örneğin, İslam kaynaklarında yer alan bu bilgilerin Müslüman toplumlardaki toplumsal bir karşılığının olup olmadığı, varsa hangi şekilde tezahür ettiği konusunda sosyolojik araştırmalara veya analizlere yer verilmemektedir. Dolayısıyla konuyla ilgili sosyolojik bir bilgi aktarılmadan veya üretilmeden “din sosyolojisi” yapıldığı varsayılmaktadır.

Sonuç itibarıyla, Kurt ile Akyüz ve Çapcıoğlu’nun eserlerinde İslam’ın kutsal metinlerinin doğrudan delil olarak kullanılması uygulamasının metodolojik açıdan ciddi eksiklikler barındırdığı görülmektedir. Bu iki ders kitabında toplumsal davranışları açıklamada ampirik veriler yerine kutsal metinlere başvurulması, sosyolojik gerçekliğin tarihsel ve deneysel bağlamdan kopuk olarak ele alınmasına yol açmaktadır. Bu durum, dinî kimliğin ve toplumsal dinamiklerin yorumlanmasında teolojik referansların ağırlığının, sosyolojik analiz yöntemlerinin yerini almasına neden olmaktadır. Bu tür durumlarda

36 Ör. bk. Günay, *Din Sosyolojisi*, 351, 443.

37 el-Bakara 2/138

38 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 84.

39 Kurt, *Din Sosyolojisi*, 131-132.

40 Ejder Okumuş, “Boş Zamanlar ve Din”, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 702-710.

41 Usta, “Ekonomi ve Din”, 582-587.

teolojik yorumlara sapma riskini önlemenin yolu kutsal metinlerin referans değeri ile ampirik verileri birbirini tamamlayıcı biçimde kullanmaktan geçmektedir.

3.2.2. Batılı Sosyal Bilimcilere Atıfla İslam'ın Savunulması

İncelenen kitaplarda, Ünver Günay'ın çalışması hariç, Batılı sosyal bilimcilerin İslam lehine yaptığı açıklama ve yorumlara, sık sık olmasa da zaman zaman atıflar yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Kurt'un kitabında bu apolojetik strateji ile ilgili bazı örnekler şu şekildedir:

"Din Bilimcisi Karen Armstrong da Hristiyanlık dâhil hiçbir büyük dinin (nihai ve beşeri dönüşümleriyle) kadınlara karşı iyi olmadığını; Ancak İslamiyet'in gayet âdil ve pozitif bir mesajla başladığını; daha sonraki ataerkil etkileşimlerin ise İslam'ın aslıyla bir ilgisinin olmadığını yazar."⁴²

Bir başka örnek İslam tarihi ile ilgilidir:

"...Fransız tarihçi Grenard, "İslam medeniyeti, Barbar Avrupa'nın terbiye edilmesinde en etkin rol oynamıştır" demekten kendini alamamıştır. Grenard, İslam'ın Müslüman toplumlarında tecessüm eden zerafet, incelik, terbiye ve güzel ahlaka ilişkin değerler manzumesinin, Haçlı derebeyleri bile açıkça etkilediğini belirtir."⁴³

Akyüz ve Çapcıoğlu'nun editör olarak hazırladıkları eserdeki bazı örnekler aşağıda verilmektedir:

"...çok kadınla evlilikler hiçbir zaman Müslüman toplumların bir stereotipi haline gelmemiştir. Sosyolog C. Zimmerman poligaminin izin verildiği Müslüman toplumlarda bile tek eşliliklerin %99 olduğu varsayımında bulunur."⁴⁴

Akyüz ve Çapcıoğlu'nun eserinde, Batılı sosyal bilimcilere atıfta bulunarak İslam'ı savunmaya ilişkin bir diğer örnek, İslam'ın teröre kaynaklık ettiği iddialarına karşı Ingmar Karlsson adlı Batılı bir dış politika uzmanının kitabından yapılan ve burada yer veremeyeceğimiz kadar uzun olan bir alıntıdır.⁴⁵

Belli bir konuda yapılan açıklama ve yorumlara, karşıt argümanlar bağlamında tartışılmadan, atıfta bulunmak, önceden belirlenmiş sonuçları destekleyen kaynaklara dayanarak savunuculuk odaklı bir argüman geliştirmektedir. Dini bir pozisyonu temellendirmek amacıyla dış doğrulamalara başvurulması sosyolojik bir soruşturmada ziyade savunmacı teolojik bir tutumla örtüşmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma, Türkiye'deki "İlahiyat" ve "İslami İlimler" fakültelerinde yaygın olarak okutulan üç din sosyolojisi ders kitabının içeriğini inceleyerek, sosyolojik analiz ile teolojik savunular arasındaki sınırların nasıl belirsizleştiğini ortaya koymuştur. Bulgular, incelenen ders kitaplarında İslam'a yönelik apolojetik yaklaşımların yaygın bir şekilde yer aldığını, bu bağlamda hem metodolojik hem de epistemolojik açıdan din sosyolojisinin sınırlarının ihlal edildiğini göstermektedir.

Araştırmada belirlenen iki temel temanın ve bu temalar altındaki alt temaların ortak bir örüntü oluşturduğu görülmektedir. İlk ana tema olan "İslam'ın olumlu bir anlatısını oluşturma" başlığı altında, ders kitaplarında İslam'ın çağdaş değerlerle uyumluluğunun savunulması, Müslüman toplumların tarihindeki olumlu örneklerin vurgulanması ve olumsuz örneklerden kaçınılması gibi apolojetik stratejilere başvurulduğu tespit edilmiştir. İslam'ın bilimle, demokrasiyle, toplumsal eşitlikle ve kalkınmayla uyumlu olduğunu savunan bölümler, dine ilişkin belirli yorumları haklı çıkarma eğilimini ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, Müslüman toplumların tarihindeki olumsuz gelişmelerin sık sık göz ardı edilmesi, sosyolojik bir perspektiften ziyade normatif bir bakış açısına işaret etmektedir. Öte yandan, karşılaştırmalarda diğer dinlerin olumsuz yönlerinin vurgulanırken, İslam'ın yalnızca olumlu yönleri üzerinden ele alınması da metodolojik olarak taraflı bir anlatıya neden olmaktadır.

İkinci ana tema olan "Kutsal ve akademik otoritelere dayalı savunuculuk yapma" başlığı altında ise, incelenen ders kitaplarında İslam'ın kutsal metinler ve Batılı sosyal bilimcilerin görüşleri üzerinden savunulmaya çalışıldığı tespit edilmiştir. Sosyolojik analizlerde, dini metinlerin doğrudan birer delil olarak kullanılması, bilimsel yöntemin gerektirdiği eleştirel mesafeden uzaklaşıldığını göstermektedir.

⁴² Kurt, *Din Sosyolojisi*, 198.

⁴³ Kurt, *Din Sosyolojisi*, 217.

⁴⁴ Kurt, "Aile ve Din", 396.

⁴⁵ Aydemir, "Terör ve Din", 804-805.

Bunun yanı sıra, Batılı sosyal bilimcilerin İslam'a yönelik olumlu değerlendirmelerine yer verilerek, savunmacı ve teolojik bir tutum ortaya konmaktadır. Ancak bu tür referanslar, eleştirel bir tartışma çerçevesinde değil, belirli bir dinî pozisyonu desteklemek amacıyla seçici bir biçimde kullanılmaktadır.

Bu noktada vurgulanması gereken temel husus, söz konusu ders kitaplarında öne sürülen savunmacı argümanların doğruluğu veya yanlışlığı değildir. Çalışmanın temel amacı, bu kitapların sosyoloji disiplini açısından nasıl konumlandığını ortaya koymaktır. Bir sosyoloji kitabı, herhangi bir dinin savunusunun yapılacağı bir bağlam değildir ve sosyolojik analizlerin metodolojik bir çerçeve içinde yürütülmesi gerekmektedir. Bu nedenle, Türkiye'de din sosyolojisi alanında okutulan ders kitaplarının, sosyoloji disiplininin bilimsel ilkeleri doğrultusunda yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir.

Apolojetik söylemin bu ders kitaplarına dâhil edilmesi önemli metodolojik zorluklar doğurmaktadır. Dini savunmayı ön plana çıkaran metinler, normatif iddialar uğruna analitik titizliği sıklıkla feda etmektedir. Ders kitapları, dini fenomenlerin toplumsal yapılarla nasıl etkileşime girdiğini araştırmak yerine, İslam'ın "doğru" bir versiyonunu onaylamaya daha niyetli görünmekte ve böylece eleştirel düşünme ve tartışmayı engellemektedir. Dolayısıyla din sosyolojisinin epistemolojik sınırlarının ihlal edilmesiyle birlikte, sosyolojik analizler teolojik savunulara dönüşme eğilimi taşımaktadır. Oysa din sosyolojisi, bir dinin doğruluğunu veya yanlışlığını tartışan bir disiplin değil, dini toplumsal bir fenomen olarak ele alan ve onu kendi bağlamı içinde inceleyen bir bilim dalıdır. Bu bağlamda, din sosyolojisi kitaplarının, dinsel inançları savunma refleksiyle yazılması, sosyolojinin temel metodolojik ilkeleriyle çelişmektedir. Bir dinin toplumsal yapıyla nasıl etkileşime girdiğini analiz etmek yerine, o dini haklı çıkarma çabasına girişmek, sosyolojik yaklaşımın sınırlarını aşarak teolojik bir pozisyon almaya sebep olmaktadır.

Böyle bir yaklaşımın Türkiye'deki akademik alan için daha geniş etkileri vardır. Bu yaklaşım sadece Din Sosyolojisi eğitiminin kalitesini etkilemekle kalmıyor, aynı zamanda gerçekten nesnel, ampirik olarak temellendirilmiş bir disiplinin gelişimini de engelliyor. Bulgular, İlahiyat ve İslami İlimler fakültelerinde kullanılan müfredat ve ders kitaplarının küresel sosyolojik standartlarla tutarlı, dengeli ve eleştirel bir yaklaşımı yansıtacak şekilde gözden geçirilmesinin gerekli olduğunu göstermektedir.

Özetle bu çalışma, Türkiye'de yaygın olarak kullanılan Din Sosyolojisi ders kitaplarında yer alan apolojetik eğilimlerin, kitapların metodolojik bütünlüğünü önemli ölçüde tehlikeye attığını ortaya koymaktadır. İslam'ın savunulmasına ve idealize edilmesine öncelik veren bu metinler, sosyolojik analiz ile teolojik savunuculuk arasındaki sınırları bulanıklaştırmaktadır. Disiplinin ilerlemesi için bu ders kitaplarının gelecek baskılarının ampirik, eleştirel ve metodolojik olarak tarafsız standartlara sıkı sıkıya bağlı kalacak şekilde gözden geçirilmesi büyük önem taşımaktadır.

Bu araştırma, din sosyolojisi ders kitaplarının mevcut durumuna eleştirel bir bakış açısı sunarak, akademik kriterlere dayalı bir literatür geliştirilmesi için önemli bir katkı sağlamayı ummaktadır. Bu tür çalışmaların artması, hem din sosyolojisinin disiplinler sınırlarını korumasına hem de Türkiye'de akademik eğitim müfredatının bilimsel niteliklerini geliştirmeye katkıda bulunacaktır. Ayrıca, bu tür apolojetik yaklaşımların Türkiye'deki daha geniş akademik ortam üzerindeki etkilerini tam anlamıyla kavrayabilmek için, bu analizin daha geniş bir eğitim materyali yelpazesine yayılması yönünde ek araştırmalar yapılması yerinde olacaktır.

Kaynakça

- Akyüz, Niyazi – Çapcıoğlu, İhsan (ed.). *Din Sosyolojisi El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Aydemir, Salih. "Terör ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz – İhsan Çapcıoğlu. 791-807. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Bellah, Robert. *Beyond Belief: Essays on Religion in a Post-Traditional World*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Berger, Peter. *The Sacred Canopy: Elements of A Sociological Theory of Religion*. New York: Open Road Integrated Media, 2011.
- Day, Abby. "Textbooks for Teaching the Sociology of Religion". *Religion* 49/2 (2019), 296-307.
- Eren, Selim. "Din, Devlet ve Siyaset". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 615-630. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Gill, Robin. *The Social Context of Theology*. London: A.R. Mowbray & Co. Ltd., 1975.
- Gill, Robin. *Theology in a Social Context: Sociological Theology Volume I*. Farnham: Ashgate Contemporary Ecclesiology, 2012.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 18. Basım, 2023.
- Hamilton, Malcolm. *The Sociology of Religion Theoretical and Comparative Perspectives*. London: Routledge, 2. Basım, 2001.
- Kurt, Abdurrahman. "Aile ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 387-399. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayınları, 20. Basım, 2018.
- Okumuş, Ejder. "Boş Zamanlar ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 667-723. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Okumuş, Ejder. "Toplumsal Değişim ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 271-296. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Öz, Mustafa vd. "İmamet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/201-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Polat, Fazlı. "Toplumsal Farklılaşma ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 477-489. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Schreier, Margrit. *Qualitative Content Analysis in Practice*. London: Sage Publications, 2012.
- Spickard, V. James. "Texts and Contexts: Recent Trends in the Sociology of Religion as Reflected in US Textbooks". *Social Compass* 41/3 (1994), 313-328.
- Taştan, Vahap. "İlahiyat Fakülteleri Felsefe ve Din Bilimleri Bölümlerinde Lisansüstü Tez Çalışmaları ve Bazı Yöntembilimsel Sorunlar". *Bilimname* 35/1 (2018), 303-318.
- Usta, Niyazi. "Ekonomi ve Din". *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 577-587. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- Weber, Max. *Din Sosyolojisi*. çev. Latif Boyacı. İstanbul: Yarın Yayıncılık, 2012.
- Weber, Max. *Sosyoloji Yazıları*. çev. Taha Parla. İstanbul: Metis Yayınları, 2021.
- Yiğit, İsmail. "Mevali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/424-426. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Makale Bilgi Formu

Çıkar Çatışması Bildirimi: Yazar tarafından potansiyel çıkar çatışması bildirilmemiştir.

İntihal Beyanı: Bu makale *iThenticate* tarafından taranmıştır.